

BADIIY ADABIYOT — RUHIY VA AQLIY TARBIYANING MANBAI

Eshnazarov Nurillo Normamatovich

Namangan viloyati, Mingbuloq tumani, Axborot-kutubxona markazi
Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamlashtirish xizmati rahbari

nurilloeshnazarov17@gmail.com

Annotatsiya:

Mazkur maqolada badiiy adabiyotning insonning ruhiy-ma'naviy olami, tafakkuri, axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Badiiy asarning estetik zavq berish bilan cheklanmay, o'quvchini mushohada yuritishga, qahramonlarning ichki kechinmalarini anglashga, turli nuqtayi nazarlarni qiyoslashga va mustaqil xulosa chiqarishga undashi yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda badiiy mutolaaning empatiya, ijtimoiy idrok va ayrim kognitiv ko'nikmalar bilan bog'liqligi haqidagi natijalar ko'rib chiqiladi. Maqolada axborot-kutubxona markazlarining badiiy adabiyotni targ'ib etishdagi vazifalari, an'anaviy va raqamli mutolaa shakllarini uyg'unlashtirish, yoshlar uchun individual kitob tavsiyalarini shakllantirish, elektron katalog va raqamli resurslardan samarali foydalanish masalalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Muallifning fikricha, raqamli texnologiyalar kitobning o'rmini bosuvchi emas, balki mutolaa jarayonini ommalashtiruvchi va unga kirish imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida qaralishi lozim.

Kalit so'zlar: badiiy adabiyot, mutolaa, ruhiy tarbiya, aqliy tarbiya, tafakkur, empatiya, kitobxonlik madaniyati, axborot-kutubxona markazi, raqamli kutubxona, kitob targ'iboti.

FICTION AS A SOURCE OF SPIRITUAL AND INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Eshnazarov Nurillo Normamatovich

Namangan viloyati, Mingbuloq tumani, Axborot-kutubxona markazi
Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamlashtirish xizmati rahbari

nurilloeshnazarov17@gmail.com

Abstract:

This article analyzes the role of fiction in the spiritual, moral, intellectual and social development of a person. It considers how literary works go beyond aesthetic pleasure by encouraging readers to reflect, understand the inner experiences of characters, compare different perspectives and develop independent conclusions. The article also reviews findings from contemporary research on the relationship between fiction reading, empathy, social cognition and selected cognitive abilities. Particular attention is paid to the role of information-library centers in promoting fiction, combining traditional and digital reading practices, providing personalized book recommendations for young people, and using electronic catalogs and digital resources effectively. The author argues that digital technologies should not be viewed as a replacement for books, but as instruments that expand access to literature and make reading more convenient, personalized and attractive to contemporary users.

Keywords: fiction, reading, spiritual development, intellectual development, cognition, empathy, reading culture, information-library center, digital library, book promotion.

Axborot va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda insonning bilim olish imkoniyatlari misli ko‘rilmagan darajada kengaydi. Bir necha soniya ichida katta hajmdagi ma’lumotni topish, elektron kitoblardan foydalanish, audiokitob tinglash, masofadan turib ta’lim olish va turli raqamli platformalar orqali bilim almashish imkoniyati paydo bo‘ldi. Biroq axborotning ko‘pligi hali inson tafakkurining chuqurligi, ma’naviy yetukligi va axloqiy mas’uliyatini avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Insonning ichki dunyosini boyitish, unda hayotga ongli munosabat, ezgulik va adolatga intilish, boshqalarni tushunish kabi sifatlarni shakllantirishda ma’naviy manbalarning o‘rni hamon beqiyosdir. Ana shunday manbalarning eng qadimiy, ta’sirchan va avloddan avlodga o‘tib kelayotgan shakllaridan biri — badiiy adabiyotdir.

Badiiy adabiyot insoniyatning tarixiy xotirasi, ruhiy tajribasi va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. U kitobxonni tayyor xulosalarni qabul qilishga emas, balki voqea-hodisalar mohiyatini anglashga, qahramonlar xatti-harakatining sabablarini

izlashga va o'z munosabatini shakllantirishga undaydi. Shu ma'noda mutolaa jarayoni passiv axborot qabul qilish emas, balki faol fikrlash va ichki dialog jarayonidir. Ayniqsa, badiiy asar qahramonining tanlovi, ruhiy kechinmasi yoki hayotiy sinovi o'quvchini o'z tajribasi bilan qiyoslashga olib keladi.

Badiiy adabiyot va ruhiy tarbiya

Ruhiy tarbiya deganda insonning o'z his-tuyg'ularini anglay olishi, yaxshilik va yomonlikni farqlashi, mas'uliyatni his etishi, boshqalarning dardiga befarq bo'lmasligi va hayotdagi murakkab vaziyatlarga ma'naviy mezonlar asosida yondasha olishi tushuniladi. Badiiy adabiyot ana shu sifatlarning shakllanishi uchun o'ziga xos hayotiy maktab vazifasini bajaradi. O'quvchi asar qahramonlari bilan birga quvonadi, iztirob chekadi, xatolardan saboq oladi va turli tanlovlarning oqibatlarini kuzatadi.

Badiiy asarning kuchi shundaki, u tarbiyaviy g'oyani quruq nasihat shaklida emas, hayotiy obraz, voqea va taqdirlar orqali yetkazadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida muhabbat, sadoqat, mas'uliyat, ijtimoiy muhit va insoniy tanlov masalalari bir-biri bilan uzviy bog'langan. Cho'lpon ijodida milliy o'zlik, ozodlik, inson qadr-qimmati va ruhiy iztiroblar chuqur ifodalanadi. Oybek, Said Ahmad, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf kabi ijodkorlar asarlarida esa insoniylik, vatanparvarlik, mehr-oqibat va hayotga mas'uliyat bilan qarash kabi qadriyatlar turli badiiy shakllarda namoyon bo'ladi.

Jahon adabiyoti namunalari ham kitobxonning ruhiy dunyosini kengaytiradi. Chingiz Aytmatov asarlaridagi inson va jamiyat, xotira va vijdon, ota-ona va farzand munosabatlari; Lev Tolstoy, Fyodor Dostoyevskiy kabi adiblarning insonning ichki olamiga qaratilgan kuzatuvlari kitobxonni murakkab axloqiy savollar ustida o'ylashga majbur qiladi. Bunday mutolaa insonni "men bu vaziyatda qanday yo'l tutgan bo'lardim?" degan savol bilan yuzlashtiradi. Aynan shu ichki savol-javob ruhiy tarbiyaning muhim ko'rinishidir.

Mutolaa va empatiya: ilmiy qarashlar

Badiiy adabiyotning insonning ijtimoiy va ruhiy holatiga ta'siri faqat adabiy-estetik mulohaza sifatida emas, psixologiya va kognitiv fanlar doirasida ham o'rganilgan. Tadqiqotlarda badiiy hikoyaga emotsional jalb bo'lish o'quvchining empatik munosabatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi ko'rsatilgan. Bal va Veltkamp tomonidan o'tkazilgan ikki tajribada badiiy matnni o'qishdan keyingi empatiyadagi o'zgarishlar asarga emotsional darajada "kirish" bilan bog'liq bo'lgani aniqlangan [1].

Kidd va Castano tadqiqotida esa badiiy adabiyot o'qigan ishtirokchilarda boshqa odamlarning ruhiy holatini anglash bilan bog'liq "Theory of Mind" ko'rsatkichlari ayrim taqqoslash sharoitlariga nisbatan yuqoriroq bo'lgani qayd etilgan [2]. Keyingi meta-tahlillar natijalari bu masalaga ehtiyotkorroq yondashishni talab qiladi: badiiy mutolaaning ijtimoiy idrok va empatiyaga ijobiy ta'siri mavjud bo'lishi mumkin, biroq ta'sir hajmi odatda katta emas va natijalar tadqiqot dizayni hamda taqqoslash guruhiga qarab farq qiladi [3]. 2024-yilda e'lon qilingan ikkita preregistratsiyalangan meta-tahlil ham badiiy mutolaa bilan ayrim kognitiv ko'rsatkichlar o'rtasida kichik hajmdagi ijobiy bog'liqliklarni qayd etgan [4].

Shu sababli badiiy adabiyotning tarbiyaviy imkoniyatlarini "kitob o'qigan har bir inson avtomatik ravishda mukammal shaxsga aylanadi" tarzida talqin qilish to'g'ri emas. Asarning mazmuni, o'quvchining yoshi, hayotiy tajribasi, o'qish maqsadi va matn bilan qanchalik faol ishlashi natijaga ta'sir ko'rsatadi. Muhimi, mutolaani muntazam va mazmunli tashkil etish, o'qilgan asar yuzasidan suhbat, munozara va mushohada olib borishdir.

Badiiy adabiyot — aqliy tarbiyaning samarali vositasi

Aqliy tarbiya insonning fikrlash, tahlil qilish, qiyoslash, savol qo'yish, dalil keltirish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq. Badiiy asar bu jarayon uchun qulay intellektual muhit yaratadi. Chunki kitobxon ko'pincha voqealarning barcha sabablarini tayyor holda olmaydi. U qahramonning xatti-harakatini tushuntirishi, voqealar o'rtasidagi bog'liqlikni topishi va muallifning pozitsiyasini anglashga harakat qilishi kerak.

Murakkab syujetli romanlar, tarixiy asarlar va psixologik qissalar o‘quvchini bir vaqtning o‘zida bir nechta fikr yo‘nalishini kuzatishga o‘rgatadi. “Nega bunday bo‘ldi?”, “Qahramonning qaroriga nima sabab bo‘ldi?”, “Muallif bu voqea orqali nimani ko‘rsatmoqchi?”, “Boshqa qaror qabul qilinganda voqealar qanday rivojlangan bo‘lardi?” kabi savollar tahliliy fikrlashni faollashtiradi. Demak, mutolaa faqat lug‘at boyligini oshirish bilan cheklanmay, fikrni izchil tashkil etish va murakkab axborotni qayta ishlash ko‘nikmalarini ham qo‘llab-quvvatlaydi.

Badiiy matn bilan ishlash jarayonida til va nutq rivoji ham alohida ahamiyatga ega. Yangi so‘zlar, iboralar, tasviriyy vositalar va turli uslubiy qurilmalar kitobxonning til sezgisini boyitadi. Muntazam mutolaa qiladigan inson o‘z fikrini aniqroq ifodalash, suhbatda dalil keltirish, yozma nutqda mantiqiy izchillikni saqlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu ko‘nikmalar ta’lim, kasbiy faoliyat va ijtimoiy muloqotning deyarli barcha yo‘nalishlari uchun zarurdir.

Milliy adabiyot va ma’naviy xotira

Badiiy adabiyotning yana bir muhim vazifasi — milliy xotirani avlodlar o‘rtasida uzviy bog‘lashdir. Tarixiy voqealar, xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, qadriyatlar va ma’naviy izlanishlari badiiy obrazlar orqali o‘quvchiga yaqinlashadi. Shu bois milliy adabiyotni mutolaa qilish yosh avlodning tarixiy tafakkuri va madaniy o‘zligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kutubxonalar uchun bu yo‘nalish ayniqsa muhim. Fondni faqat kitoblar soni bilan emas, foydalanuvchiga yetib borayotgan mazmun va mutolaa samaradorligi bilan ham baholash zarur. Klassik adabiyot namunalarini zamonaviy kitoblar bilan uyg‘un targ‘ib qilish, mualliflar ijodiga bag‘ishlangan ko‘rgazmalar, bibliografik sharhlar, kitob taqdimotlari, mutolaa klublari va munozarali uchrashuvlar tashkil etish badiiy adabiyotning ijtimoiy ta’sirini kuchaytiradi.

Yoshlar mutolaasi: zamonaviy muhit va yangi yondashuvlar

Bugungi yosh kitobxonning axborot muhiti avvalgi avlodnikidan tubdan farq qiladi. Qisqa videolar, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va turli raqamli platformalar diqqat uchun

kuchli raqobat yaratmoqda. Bunday sharoitda “yoshlarni telefondan uzib, kitobga o‘tkazish” kabi biryoqlama yondashuvdan ko‘ra, raqamli muhitning o‘zidan mutolaani targ‘ib qilish uchun oqilona foydalanish samaraliroqdir.

Axborot-kutubxona markazlari elektron kataloglar, raqamli bibliografik resurslar, elektron kitoblar, audiokitoblar va masofaviy xizmatlar orqali yosh foydalanuvchiga yaqinlashishi mumkin. Masalan, foydalanuvchining yoshi, qiziqish sohasi yoki tanlagan janriga mos kitoblar ro‘yxatini shakllantirish, yangi kelgan adabiyotlar haqida elektron xabarnomalar yuborish, qisqa annotatsiyalar va videotaqdimotlar orqali kitob mazmuniga qiziqish uyg‘otish mumkin. Bunda texnologiya maqsad emas, mutolaa madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi vosita bo‘lishi kerak.

Sun‘iy intellekt asosidagi tavsiyaviy texnologiyalar ham kutubxona xizmatlarining imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Masalan, foydalanuvchi avval tanlagan asarlar asosida o‘xshash adabiyotlarni tavsiya qilish, tabiiy tilni qayta ishlash orqali oddiy so‘rovlarni tushunish yoki elektron katalogda semantik qidiruvni yo‘lga qo‘yish mumkin. Biroq bunday tizimlar tavsiyaning ishonchliligini nazorat qilish, mualliflik huquqiga rioya etish va foydalanuvchi ma’lumotlarining maxfiyligini ta’minlash tamoyillari asosida ishlashi lozim.

Axborot-kutubxona markazining badiiy adabiyotni targ‘ib etishdagi o‘rni

Axborot-kutubxona markazi bugungi kunda faqat fondni saqlash va kitob berish bilan cheklanmaydigan, balki foydalanuvchini kerakli bilim va adabiyotga yo‘naltiradigan ijtimoiy-ma’rifiy muassasadir. Badiiy adabiyotni targ‘ib qilishda kutubxonachi mutaxassisning kasbiy mahorati, kitobxon bilan muloqot qilish qobiliyati va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmasi bir-birini to‘ldirishi kerak.

Samarali targ‘ibot tizimini quyidagi yo‘nalishlarda tashkil etish mumkin: birinchidan, yosh va qiziqish bo‘yicha kitob tavsiyalarini shakllantirish; ikkinchidan, “bir oy — bir kitob”, “Mutolaa klubi”, “Kitobxonlar uchrashuvi” kabi muntazam loyihalarni yo‘lga qo‘yish; uchinchidan, o‘qilgan asar yuzasidan fikr almashish va munozara muhitini yaratish; to‘rtinchidan, ijtimoiy tarmoqlarda kitob haqida qisqa, mazmunli va ishonchli

kontent tarqatish; beshinchidan, elektron katalog va raqamli xizmatlarni an'anaviy kutubxona xizmatlari bilan integratsiya qilish.

Ayniqsa, foydalanuvchi ehtiyojlarini muntazam o'rganish muhim. Qaysi janrlar ko'proq talab qilinayotgani, qaysi yosh guruhlari qaysi mavzularga qiziqayotgani, qaysi kitoblar qayta-qayta so'ralayotgani kabi ko'rsatkichlar fondni targ'ib qilish strategiyasini takomillashtirishga yordam beradi. Bunda statistik ma'lumotlardan foydalanish foydali bo'lsa-da, kitobxonning individual fikri va tavsiyasini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Mutolaa madaniyatini rivojlantirishning amaliy modeli

Badiiy adabiyot targ'ibotini faqat tadbirlar soni bilan baholash yetarli emas. Amaliy samaradorlikni oshirish uchun "qiziqish — tanlov — mutolaa — muhokama — qayta tavsiya" tamoyiliga asoslangan uzluksiz jarayonni shakllantirish mumkin. Avval foydalanuvchining qiziqishi aniqlanadi. Keyin unga mos bir nechta asar tavsiya qilinadi. Mutolaa tugagach, asar yuzasidan suhbat yoki qisqa fikr almashish tashkil etiladi. Shundan so'ng kitobxonning yangi qiziqishlari asosida navbatdagi adabiyot tavsiya qilinadi.

Bunday model kutubxonachining rolini ham o'zgartiradi. Mutaxassis faqat fondni biluvchi xodim emas, balki axborot navigatori, kitob tavsiya qiluvchi maslahatchi va raqamli xizmatlardan foydalanish bo'yicha yo'l boshchi sifatida faoliyat yuritadi. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamlashtirish yo'nalishida ishlovchi mutaxassislar elektron katalog, qidiruv, raqamli kontent va tavsiyaviy servislarni foydalanuvchi uchun sodda va tushunarli shaklga keltirishga e'tibor qaratishi lozim.

Kitob va ekran: qarama-qarshilik emas, uyg'unlik

Bugungi kunda "kitobmi yoki ekranmi?" degan savol ko'pincha qarama-qarshi qo'yiladi. Aslida masalani bunday qo'yish shart emas. Muhim jihat — texnologiyadan qanday maqsadda foydalanilayotganidir. Elektron kitob, audiokitob, raqamli katalog yoki mobil xizmatlar foydalanuvchini badiiy adabiyotga olib kiradigan ko'prik vazifasini bajarishi mumkin. Shu bilan birga, uzoq vaqt davomida chuqur matn o'qish, asar

mazmunini mushohada qilish va kitob bilan tinch muhitda ishlash ko'nikmasini ham asrash zarur.

Demak, zamonaviy kutubxonaning vazifasi texnologiyaga qarshi turish emas, balki texnologiyani mutolaa manfaatiga yo'naltirishdir. Raqamli platformada qiziqqan foydalanuvchini kutubxona fondidagi to'liq nashrga, elektron resursga yoki mutolaa klubiga yo'naltirish mumkin. Shu tariqa an'anaviy va raqamli kutubxona xizmatlari yagona kitobxonlik ekotizimini tashkil etadi.

Badiiy adabiyot insonning ruhiy va aqliy kamolotiga xizmat qiluvchi kuchli ma'naviy manbadir. U o'quvchiga tayyor bilimdan ko'ra kengroq narsani — hayotni boshqa ko'z bilan ko'rish, o'zini boshqalar o'rniga qo'yib ko'rish, murakkab vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatini beradi. Ilmiy tadqiqotlar badiiy mutolaa bilan empatiya, ijtimoiy idrok va ayrim kognitiv ko'nikmalar o'rtasida ijobiy bog'liqliklar bo'lishi mumkinligini ko'rsatmoqda, biroq bu ta'sirni haddan tashqari umumlashtirmasdan, mutolaaning mazmuni va kontekstini hisobga olish zarur.

Axborot-kutubxona markazlari ushbu imkoniyatni amaliy faoliyatga aylantirishi kerak. Buning uchun badiiy adabiyotni tizimli targ'ib qilish, yosh kitobxonlar ehtiyojini o'rganish, mutolaa klublari va munozaralarni rivojlantirish, elektron katalog va raqamli xizmatlardan foydalanishni kengaytirish, shuningdek, zamonaviy tavsiyaviy texnologiyalarni mas'uliyat bilan joriy etish muhim. Ayniqsa, raqamlashtirish jarayonida insoniy muloqot, kitobxonning individual ehtiyoji va adabiyotning tarbiyaviy mazmuni markazda turishi lozim.

Bugungi axborot asrida yoshlarni faqat ekran oldida ushlab turish emas, balki ekran orqali ham kitobga olib borish muhim. Chunki mutolaa — oddiy axborot qabul qilish jarayoni emas; u insonning ichki dunyosini boyitadigan, tafakkurini charxlaydigan va ma'naviy tanlovlarini shakllantiradigan faol jarayondir. Shunday ekan, badiiy adabiyotni targ'ib qilish — nafaqat kitobxonlikni oshirish, balki kelajak avlodning intellektual va ma'naviy salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan strategik vazifadir.

Adabiyotlar

1. Bal, P. M., & Veltkamp, M. (2013). How does fiction reading influence empathy? An experimental investigation on the role of emotional transportation. *PLOS ONE*, 8(1), e55341. DOI: 10.1371/journal.pone.0055341.
2. Kidd, D. C., & Castano, E. (2013). Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. *Science*, 342(6156), 377–380. DOI: 10.1126/science.1239918.
3. Dodell-Feder, D., & Tamir, D. I. (2018). Fiction reading has a small positive impact on social cognition: A meta-analysis. *Journal of Experimental Psychology: General*, 147(11), 1713–1727. DOI: 10.1037/xge0000395.
4. Panero, M. E., et al. (2024). Cognitive effects and correlates of reading fiction: Two preregistered multilevel meta-analyses. *Psychological Science / related APA-indexed research literature*.
5. Oatley, K. (2016). Fiction: Simulation of Social Worlds. *Trends in Cognitive Sciences*, 20(8), 618–628. DOI: 10.1016/j.tics.2016.06.002.
6. Berns, G. S., et al. (2013). A novel look at how stories may change the brain. *Brain Connectivity*. Emory University research communication.
7. Vygotsky, L. S. (1925/1971). *The Psychology of Art*. Cambridge, MA: MIT Press / related editions.
8. Qodiriy, A. O‘tkan kunlar. — Toshkent: turli nashrlar.
9. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. — Toshkent: turli nashrlar.
10. Aytmatov, Ch. Asrga tatigulik kun. — Toshkent: turli nashrlar.